

Turkish Studies

History

Volume 13/8, Spring 2018, p. 79-99

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13603>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: Mayıs 2018

✓ Accepted/Kabul: Haziran 2018

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM – Prof. Dr. Mehmet KÖÇER

This article was checked by iThenticate.

1915 ERMENİ OLAYLARININ GELİŞİMİNDE İSTANBUL ERMENİ PATRİKHANESİNİN ETKİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (1908-1915)

Davut KILIÇ*

ÖZET

Osmanlı toplumunu oluşturan millet sistemindeki dinî kimlik olgusu, Tanzimat reformlarıyla başlayan sekülerleşme sürecinde geleneksel millet sistemini temellerinden sarstı. Tanzimat döneminde ilan edilen fermanlar ve 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi, Osmanlı Ermenilerini devlete bağlamak yerine bağımsızlığa giden yolda misyonerlerin de etkisiyle Ermenilik şuuru ve kimliğini öne çıkardı. Bu bağlamda Osmanlı yöneticilerinin ön gördüğü ve arzuladığı Tanzimat ve beraberinde gelen reformlar, Türklerle Hristiyanlar/Ermeniler arasındaki kaynaşmayı asla sağlayamadı. Gelişen olaylar aynı zamanda Batı'da "vahşi Türk" imajının sürmesine de neden oldu. Öyle ki, emperyal devletler tarafından kurgulanan ve Patrikhane tarafından hayata geçirilen bu planların esas gayesi, başta Ermeniler olmak üzere Hristiyan ahaliyi Osmanlı devletinden ayırmaktı. Kilise ve bağlı kurumlarda görev yapan pek çok din adamı, öğretmen ve meclis üyesi komitacıların bu istek ve arzularını görev addetti. Aynı zamanda komitacılar bu uğurda kendilerine karşı gelen pek çok Osmanlı tebaası Ermeni'yi de katletti.

İkinci Anayasal Monarşinin ilan edilmesinden sonra, halktan yoğun baskılar nedeniyle genel af ilan edildi ve tüm siyasi tutuklular serbest bırakıldı. Avrupa ve Amerika'da yıllardır dolaşan Ermeni komiteleri, bu af sayesinde özgürce Osmanlı topraklarına geri döndü. Başka bir ifadeyle, Osmanlı Temel Yasası'nın yeniden yürürlüğe girmesiyle birlikte, Osmanlı ülkesindeki siyasal örgütlere yasal haklar tanınmıştır. Daha da önemlisi, Anayasal Monarşi Ermenilerinin beyanıyla Doğu Anadolu'da silah taşımaya başladı. Böylece, İkinci Anayasal Monarşinin tezahürü ve sonraki olayları Doğu sorununun nedenleri ve sonuçlarıydı.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Din adamı, Komitacı, Misyoner,

Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Eğitim Fakültesi, El-mek: dkilic40@gmail.com

**AN EVALUATION OF THE EFFECTS OF THE ARMENIAN
PATRIARCHATE ON THE DEVELOPMENTS OF THE 1915
ARMENIAN INCIDENTS (1908-1915)**

ABSTRACT

The religious identity phenomenon within the multi-nation system that constitutes the Ottoman society has shaken the basics of the traditional nation system during the secularization process, which started with the Tanzimat reforms. The imperial orders declared during the Tanzimat period and the 1863 Armenian regulations, also affected by the influence of the missionaries, put forward the Armenian consciousness and identity towards independence instead of linking the Ottoman Armenians to the Ottoman state. In this context, the Tanzimat and the reforms that the Ottoman administrators had foreseen and desired were never able to achieve cohesion between Turks and Christians / Armenians. Developing events also caused the image of "savage Turk" to persist in the West. In fact, the main aim of these plans, imitated by the imperial states and passed on by the Patriarchate, was to separate firstly Armenians and then the Christian population from the Ottoman state. Many of the clergy, teachers and members of the parliamentary committees who served in the church and affiliated institutions regarded these wishes and desires as their mission. At the same time, the members of the resistance movement massacred many Armenians who opposed them within the Ottoman society.

After the declaration of the Second Constitutional Monarchy, the intense pressure from the people a general amnesty was announced and all political prisoners were released. The Armenian committees, which had been circulating in Europe and America for years, freely returned to the Ottoman territory thanks to this amnesty. In other words, with the re-enactment of the Ottoman Basic Law, legal entitlement was granted to political organizations in the Ottoman country. More importantly, with the declaration of the Constitutional Monarchy Armenians started to be able to carry weapons in Eastern Anatolia. Thus, the manifestation of the Second Constitutional Monarchy and its subsequent events were the reasons and the results of Eastern question.

STRUCTURED ABSTRACT

The religious identity phenomenon within the multi-nation system that constitutes the Ottoman society has shaken the basics of the traditional nation system during the secularization process, which started with the Tanzimat reforms. The imperial orders declared in the Tanzimat period and the 1863 Armenian regulations, also affected by the influence of the missionaries, put forward the Armenian consciousness and identity towards independence instead of linking the Ottoman Armenians to the Ottoman state. In this context, the Tanzimat and the reforms that the Ottoman administrators had foreseen and desired were never able to achieve cohesion between Turks and Christians/Armenians. Developing events also caused the image of "savage Turk" to persist in the West. In fact, the main aim of these plans,

imitated by the imperial states and passed on by the Patriarchate, was to separate firstly Armenians and then the Christian population from the Ottoman state. Many of the clergy, teachers and members of the parliamentary committees who served in the church and affiliated institutions regarded these wishes and desires as their mission. At the same time, the members of the resistance movement massacred many Armenians who opposed them within the Ottoman society.

After the declaration of the Second Constitutional Monarchy, the intense pressure from the people a general amnesty was announced and all political prisoners were released. The Armenian committees, which had been circulating in Europe and America for years, freely returned to the Ottoman territory thanks to this amnesty. In other words, with the re-enactment of the Ottoman Basic Law, legal entitlement was granted to political organizations in the Ottoman country. More importantly, with the declaration of the Constitutional Monarchy Armenians started to be able to carry weapons in Eastern Anatolia. Thus, the manifestation of the Second Constitutional Monarchy and its subsequent events were the reasons and the results of Eastern question.

As can be seen, the declaration of the Second Constitutional Monarchy and the new rights it brought could not bring the non-Muslim people closer to the Ottoman state nor could it fix the relations between the Ottoman state and other states. The committees/parties, which were in a warm relationship with the government with the assurance that they had been given their official status by the declaration of the Constitutional Monarchy, were not delaying handing over to the Patriarchate, churches and other organizations after enjoying the looseness of the environment after the first days of excitement. Rather than understanding the identity of "Ottomanism" as a unifying and integrative concept, the non-Turkish members of the Ottoman state set out to serve the purpose of their national interest by benefitting from the turmoil created by the revolution.

Before the 1908 reforms, the Patriarchate was the place where the Armenians were represented not only religiously but also politically. The government carried out all its actions about the Armenians through the Patriarchate. However, with the declaration of the Second Constitutional Monarchy, the Armenian political parties became legal and the situation changed. The administration of the Ottoman Armenians was in the hands of the parties. Although, this could be considered as there were differences and antagonisms between religious leaders and civilian leaders on the way towards independence, there was only one single difference among the institutions that directed the Armenian community and that was their strategy. This was because all Armenian institutions including the religious and political ones had a consensus in terms of independence. The Dashnaksutiun party, which would have a bad relationship with the Union and Progress party in the future, would join hands with the other block that was led by the Patriarchate and enter the struggle for independence against the whole Ottoman state.

The demands of the Balkan Union were overlapping with the demands of Armenians. Balkan people's national liberation struggle before the end of the 19th century set an example for Armenian political parties. It was no coincidence that the Armenian political parties showed the Turkish government as responsible for the war in the publications

they had printed. With the accelerated speed of the collapse of the Ottoman Empire and with the provocative religious and national sentiments, non-Muslims got into a state in which they were no longer able to endure the Turks. Especially in this period, the religious and civil leaders in the state of absolute jurisdiction of the nations tried to keep their societies apart from the Turks by force, despite the legislations about mainly religion, civil law, and cultural life. At the start of the first quarter of the 20th century, the ethnic groups living under the rule of the Ottoman state saw how easy it could get to expose another ethnic or religious group and establish their own political dominance with the support of one of the European states. This situation excited the administrators of the Armenian community, which constituted one of the eastern Anatolian populations. More importantly, the Armenian religious and civilian leaders, who at the time thought that the time was right, used the model of nation building in the Balkans as guide towards independence. It could be understood from the diplomatic note sent from the Armenian Patriarch of Istanbul to the Russian embassy that the Patriarchate asked for unreasonable demands from the Ottoman state with the support of the Russian ambassador. Thus, the Armenians once again surrendered themselves to Russia's will to achieve their desired independence. Armenian executives' dreams were no longer affected by the legitimacy and reforms. All of these were the signs of a second Macedonian incident on the Russian-Ottoman border.

At that time, there was a minimum level of conflict among the Gregorian, Catholic and Protestant Armenians and all the religious and political groups that reminded one of a fragmented image of the Armenian community entered a process that would cause extreme expectations for the purposes of Armenian nationalism. The idea of nationalism spread so much among the non-Muslim members of the Ottoman state that it was too late to achieve the dream of "Ottomanism", which fostered a common loyalty to the sovereignty. Armenian religious and civilian leaders, encouraged by the defeat of the Ottomans in the Balkans and the achievements of the independence of the Balkan nations, believed that the conditions for their freedom were ripe.

The Russian-Armenian cooperation of 1915 was the peak year of the Echmiadzin Church's reputation in the eyes of Russia. Developing events have endangered the existence of the state. The Sublime Porte had to deport the Armenian population in Eastern Anatolia in order to stop the massacre of the Muslim Turkish population and put an end to this turmoil as well as to ensure the security of the soldiers and ammunition on the Russian front. All this is reflected in Kevorkian's statement that the deportation was not because of his religion but because of his political behaviour. In the face of developing events, the Ottoman state had a single duty; to suppress the rebellion and ensure public order. Suppressing any kind of separatist revolutionary movements and taking appropriate measures is a matter arising from the sovereignty of the state, and no one would have the right to appeal in this matter. It is imperative that the measures taken are taken seriously and urgently, especially during the war periods. Indeed it happened. The deportation decision taken on May 31, 1915 and was enacted by the Council of Ministers of the Ottoman government.

In summary, as can be understood from the evaluations we have made based on documents and resources since the declaration of the Second Constitutional Monarchy, the unlawful actions and rebellions that the members of the resistance movement executed to reach the idea of forming the Greater Armenia in Ottoman lands brought two main elements of the Armenian identity (the church and nationalism) side by side. This caused the blessing of contemporary nationalism under the roof of the Armenian Patriarchate and also attached an easily understandable religious content to nationalism that can be understood by the Armenian nation. The recent Armenian nationalism built upon Turkish hostility and supported with the boosting power of religion has also affected the Turkish-Armenian relations that have been ongoing for nearly a thousand years and has resulted in the killing of many Armenians and Turks. The coordination of the religious and civilian leaders, especially under the roof of the church, with the Russian government during the First World War seriously threatened the future of the Ottoman state. Mutual deaths as a result of the Armenian uprising that started in 1915 were among the great painful events of history. As also expressed by a number of Armenian executives, the religious and civilian leaders of that era who could not appropriately evaluate the geographical and historical conditions are mainly responsible for this tragedy.

Keywords: Tanzimat, Istanbul Armenian Patriarchate, Religious Leaders, Resistance Movement, Missionary

Osmanlı toplumunu oluşturan millet sistemindeki dinî kimlik olgusu, tüm ortaçağ uygarlıklarında olduğu gibi XIX. yüzyıla kadar ancak varlığını sürdürdü. Tanzimat reformlarıyla başlayan sekülerleşme süreci geleneksel millet sistemini temellerinden sarstı. Bütün bu gelişmeler, klasik dönemden Tanzimat'a kadar statüsünü korumuş olan İstanbul Ermeni Patriğini dünyevi liderlikten ederek, sadece dinî bir lider durumuna düşürdü. Tanzimat döneminde ilan edilen fermanlar ve 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi, Osmanlı Ermenilerini devlete bağlamak yerine bağımsızlığa giden yolda misyonerlerin de etkisiyle Ermenilik şuuru ve kimliğini öne çıkardı. Osmanlı Ermeni toplumunu daha önceden etkilemeye başlayan kültürel Rönesans hızlanarak, milli bilinci geliştirdi. Bu bağlamda Osmanlı yöneticilerinin ön gördüğü ve arzuladığı Tanzimat ve beraberinde gelen reformlar, Türklerle Hristiyanlar/Ermeniler arasındaki kaynaşmayı asla sağlayamadı.

Kiliselerde yapılan propagandalar da Ermeni toplumuna bir dünya cenneti vaat ediliyordu. Bir kere Ermeni Krallığı kuruldu mu bugün masal olan Ermeni tarihi yeniden ve daha parlak olarak dirilecekti. Fakat bu cennete kavuşmak için bir sırat köprüsü geçmek gerekiyordu. Bir kere sırat köprüsü geçildi mi öte yanda cennet hazır mıydı (Karabekir, 1994:145). Bu düşünce II. Meşrutiyetin ilanından sonra kiliseler vasıtasıyla taşrada yaşayan Ermeni toplumu arasında doruk noktasına ulaştı.¹ Diğer taraftan misyonerlerin etkin propaganda çabaları da Ermeni terör örgütlerinin

¹ Mayewski de Ermeni dinî ve sivil önderlerin durumunu şöyle izah eder. "Ermeni ruhani reislerine gelince, bunların din hususunda çabaları hemen hemen hiç yok gibidir. Buna karşı ulusal fikirlerin gelişmesi hususunda pek çok hizmetleri geçmiştir. Yüzlerce yıldan beri bu gibi esrarengiz fikirler manastırların sessiz duvarları arasında gelişmiştir. Bugün kiliselerde ruhani ayin yerine, Hristiyan-Müslüman din düşmanlığı yapılmaktadır. Okullar ve kilise okulları bu hususta ruhani reislerle pek çok yardım etmektedir. Zaman geçtikçe dinî taassubun yerini milli duygular almıştır. Bunların mezhep itikatları çok zayıftır. Onun için Ermeni komitacılar bunları pek çabuk dairelerine almaya muvaffak olmuştur." (Bkz.,

faaliyetlerini ve şevkini artırdı. Gelişen olaylar Batı'da "vahşi Türk" imajının sürmesine de neden oldu (Bkz., McCarthy, 2001:21-38; Kodaman, 1983:162 vd). Öyle ki, emperyal devletler tarafından kurgulanan ve Patrikhane tarafından hayata geçirilen bu planların esas gayesi, başta Ermeniler olmak üzere Hristiyan ahaliyi Osmanlı devletinden ayırmaktı.² Doğrusu dinî ve etnik bir topluluk olan ve buna uygun bir kimlik taşıyan Ermeni toplumunda bu faaliyetler çok geçmeden karşılık buldu (Karpas, 2005:600). Bir bakıma dinin meşrulaştırma gücünü kavramış olan komitacılar, din adamlarının üzerinden, Ermeni ahali arasında bağımsızlık yanlısı fikirlerin meşrulaşmasına zemin hazırladı. Kilise ve bağlı kurumlarda görev yapan pek çok din adamı, öğretmen ve meclis üyesi komitacıların bu istek ve arzularını görev addetti. Aynı zamanda komitacılar bu uğurda kendilerine karşı gelen pek çok Osmanlı tebaası Ermeni'yi de katletti. Bu konuda Osmanlı Arşivlerinde oldukça fazla belgeye rastlanır.³

II. Meşrutiyetin ilanından sonra halktan gelen yoğun baskı sonucu genel af ilan edilerek,

Mayewski, 1330:123) Mayewski'nin bu değerlendirmeleri Ermeni toplumunun ne kadar politize olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

- ² Emperyalist devletlerce Osmanlı Ermenileri üzerinde oynanan oyunu fark eden İstanbul Ermeni Patriği Ormanyan, 1903 yılında Avrupa'ya yapmış olduğu gezi esnasında, Padişah'ın bilgisi dâhilinde değişik parlamentolarda Osmanlı Ermenileri adına konuşmalar yaptı. Bu konuşmalarda o, "...Osmanlı-Türk devleti topraklarında hemen her şekilde mesut ve sakin bir hayat sürmekteyiz. Devlet-i Aliye ve haşmetli Padişahımızın "Tebaayı Sadıka" lakabı ile taltif buyurdukları bizler, yani Ermeni kulları hemen her şekilde devletimize bağlıyız. Binaenaleyh, bizleri bütün cihan rahat bıraksın!" demektedir. Ne var ki, patriğin bu konuşmasından memnun kalmayan Avrupa devletleri onu bir an evvel ortadan kaldırma çareleri aramaya başladı. Emperyalist devletler "Ermeni Meselesinde" Patrik Ormanyan'ı kendi çıkarları doğrultusunda kullanamayacaklarını anlamışlardı. Bundan dolayı 6 Ocak 1903 tarihinde "Aziz Doğuş Bayramı" ayınınin yapıldığı esnada Erzurumlu Agop Gaçikyan adındaki bir Taşnak komitacısına Ormanyan'ı öldürtmek istediler. Bu olayda patrik sol omzundan tabancayla yaralandı (Bkz., BOA, A. MKT. MÜH., 643/16; Ayrıca bkz., BOA, Y. MTV., 239/31).
- ³ Ermeni komitacıların işlediği cinayetlerden birkaçı için bakınız (Hüseyin Nazım Paşa, 2003:150 vd) Bu dönemde bölgede bulunan General Mayewski, yöre halkının Ermeni Komitacılardan çok ıstırap ve taciz gördüklerini Ermeni ahalinin bu işkenceden kurtulmak için Rusya'ya göçmek için fırsat kolladıklarını yazar (Mayewski, 1330:172). Ayrıca başka bir belgede Vanlı Abraham ve kardeşi Nazaret'in yazılı ve sözlü ifadelerinde; Van Ermeni halkı arasında fesat fikirlerinin kimler tarafından nasıl yayıldığı anlatılır. Bu bilgiye göre Ermeni ahali Van'da ikiye bölünmüş, Bogos, Krimian ve Portakalyan gibi Ermeni ileri gelenlerinin ihtilalcileri desteklediği anlaşılmaktadır (Bkz., 15 Temmuz 1889 tarihli Komisyon-u Mahsus'a'dan Mabeyn Başkitaletine gönderilen 169 nolu yazı; BOA, Y.S. MTV., Dosya no: 17, Za, 1306, İç no: 39/73; BOA, HR, SYS, III, Karton no:306, Evrak no:52; 25 Mayıs 1895 tarihli Diyarbakır Vali Vekili Enis Bey'den Sadrazam Cevat Paşa'ya gönderilen yazı, BOA, Y.S. HUS., Evrak no:4727, Dosya no:329, İç no:2, Sıra no:24; 6 Mart 1894 tarihli Sadrazam Cevat Paşa'dan Mabeyn Başkitaletine gönderilen 3055 nolu yazı için bkz., BOA, Y.S. HUS., Dosya no:291, İç no:96/1). Komitacıların Gürcü kıyafeti giyerek, cinayetler işlediğine dair belgelere de rastlamak mümkündür. Sadrazam Cevat Paşa'dan Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya gönderilen 12 Kasım 1893 tarihli yazıda Akdağmadeni'nde bir Rum ve bir Ermenin öldürülmesiyle ilgili birkaç kişinin tutuklandığı, Ermeni'yi öldüren kişinin Ermeni olduğu ve Gürcü kıyafeti giymiş on beş kadar Ermeni atlısı tarafından kaçırıldığı belirtilmiştir (Bkz., BOA, 119-23804; Ekim 1894 tarihinde Sadrazam Cevat Paşa'dan Serasker Rıza Paşa'ya gönderilen 938 nolu yazı için bkz., BOA, MÜH. KLM., A. Müteferrika, İç no:17 K 74, Evrak no:3288/938; 4 Temmuz 1895 tarihli Sivas Valisi Halil Paşa'dan Dâhiliye Nazırı Rıfat Paşa'ya gönderilen 122 nolu evrak için bkz., BOA, DH., Mektubi Kalem-i I, İç no:49, Dosya no:324; Ayrıca bkz., Sivas Valisi Halil Paşa'nın 15 Kasım 1894 tarihli Mabeyn Başkitaletine gönderdiği evrak: BOA, Y.E.E., Karton 98, Kısım 35, Evrak no: 393/TZ-36; 23 Aralık 1895 tarihli Merzifon Zaptiyesinden, Zaptiye Nazırı Nazım Paşa'ya gönderilen evrak için bkz., BOA, Y.E.E., Karton 10, Kısım:36, Z:131-152, s.190; White, 1995:151; 21 Eylül 1895 tarihli Bükreş Sefiri Mustafa Reşid Bey'den Hariciye Nazırı Turhan Paşa'ya gönderilen yazı için bkz., BOA, HNA, Endikatör: S-III, Karton no:294, Dosya no:23, İç no:100, Evrak no:14416/489). Hüseyin Nazım Paşa bu olayı hatıratında şöyle nakleder; Bir sabah erkenden evime bir kadın gelerek beni görmek istemişti. Kadıncağızın benzi solmuş bitkin bir vaziyetteydi. Avukat Haçik Efendi'nin karısı olduğunu söyleyerek kocasının dün gece Topkapı taraflarında öldürüldüğünü söyledi. Paşa, kocasının nasıl kimler tarafından öldürüldüğünü sorunca karısı sözlerine şöyle devam etti: Rahmetli beş-on gönden beri öldürüleceğini söylüyordu. Kendisini komiteye üye yapmak istemişler. Kocam ben devletime hiyanet edemem, ben Türkiye'de doğdum büyüdüm, burada para kazandım. Ev, bark kurdum diye cevap vermiş. Bu yüzden Haçik Efendiyi komitacılar öldürdüler. (Hüseyin Nazım Paşa, 2003:17). Komitacılar bu konuda o kadar ileri gittiler ki, İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve bağlı kurumları da aşarak, kendileriyle birlikte hareket etmek istemeyen Merzifon Protestan Ermeni Cemaati Reisi Karabet'i kiliseye giderken öldürdüler (Geniş bilgi için bkz., 01 Temmuz 1895 tarihinde Sivas Valisi Halil Beyden Mabeyn Başkitaletine gönderilen evrak; BOA., Y.S. MTV., Dosya No:123, Evrak No: 22/233, Sıra No:41; Ayrıca bkz., BOA., HNA., End. TS, Karton no:87, Evrak no:169).

bütün siyasi tutuklular serbest bırakıldı. Yıllarca Avrupa ve Amerika’da dolaşmış bir takım suçlular, çıkarılan af sayesinde serbestçe Osmanlı ülkesine geri döndü.⁴ Başka bir ifadeyle Kanun-i Esasi’nin yeniden yürürlüğe girmesiyle Osmanlı ülkesindeki siyasi örgütlenmelere yasal faaliyet hakkı tanındı (Avagyan ve Minassian, 2005:45). Daha da önemlisi Meşrutiyet’in ilanı ile Ermeniler de Doğu Anadolu’da silah taşıyabilir hale geldi (Timur, 2000:35). Öyle ki, II. Meşrutiyetin ilanı ve sonrasında gelişen olaylar, Şark Meselesinin tezahürü ve sonuçlarıydı (Bkz., Tunaya, 2004:9 vd; Şark Meselesi hakkındaki görüş ve düşünceler için ayrıca bkz. Sarıkoyuncu, 1994:1-22; Küçük, 1979:607-638).

Görüldüğü üzere II. Meşrutiyetin ilanı ve getirdiği yeni haklar, gayrimüslim tebaayı devlete bağlayamadığı gibi Osmanlı devletiyle diğer devletlerin arasındaki ilişkileri de düzeltmeye yetmedi (Bozkurt, 1989:204). Meşrutiyetin ilanıyla kazandıkları resmi statünün vermiş olduğu güvenceyle hükümetle sıcak bir ilişki içerisine giren komiteler/partiler, ilk günlerin heyecanı geçtikten sonra ortamın gevşekliğinden istifade ederek Patrikhane, kiliselere ve diğer kuruluşlara tekrar el atmakta gecikmedi (Ermeni Komitelerinin A’mal, 1983:59). Osmanlı devletinin Türk olmayan unsurları, “Osmanlılık” kimliğini birleştirici ve bütünleştirici bir kavram olarak anlayacağı yerde, ihtilalin yarattığı karışıklığı fırsat bilip kendi millî amaçlarına hizmet etmeye koyuldular (Toynbee, 1971:74). Ormanyan’dan boşalan patriklik makamı için yapılan seçimde, komitacılar Kumkapı Patrikhane Kilisesinin kapısına İzmirliyan’dan başkasına oy verilmemesini, aksi takdirde itilaf edileceğini belirten bir yazı astı (Karacakaya, 2005a:203). Böylelikle eski Patrik İzmirliyan’ın ikinci kez İstanbul Ermeni Patrikliğine seçilmesi komitacılar vasıtasıyla sağlanmış oldu (Dabağyan, 2003:88).⁵ İzmirliyan, patrik seçildikten sora 9 Kasım 1908 tarihinde beratı Babıâli’ce onaylanarak 11 Ekim 1908 tarihinde kendisine verildi (Bkz., BOA, ADL. MEZ. İRD., 23; BOA, YA. HUS. 525/129).⁶

Patriklik, 1908 devriminden önce Ermenilerin sadece dinî değil siyasal olarak da temsil edildiği makamıydı. Hükümet Ermenilerle ilgili bütün tasarruflarını Patrikhane aracılığı ile yürütüyordu. Ancak II. Meşrutiyetin ilanı ile Ermeni siyasi partileri yasallaşmış durum değişmişti. Osmanlı Ermenilerinin yönetimi partilerin eline geçmişti (Avagyan ve Minassian, 2005:47).⁷ Bu durum dinî önderler ile sivil önderler arasında bağımsızlığa giden yolda farklılıklar ve zıtlasmalar var gibi gösterse de Ermeni toplumunu yönlendiren kurumlar arasında sadece strateji belirlemede bir

⁴ Bu durumu Tanin Gazetesi, artık Ermenilerin hür olan yurtlarına dönmemeleri için bir sebep kalmadığını haber ederek belirtir (Bkz., Tanin, 2 Ekim 1909:No.390; Kansu, 2002:140). Erzurum’da hapishanedeki siyasal tutuklular devrim haberi üzerine hemen serbest bırakıldılar. Serbest bırakılan 92 tutuklunun 60’ı Ermeni, 32’i Türk’tü (Bkz., Kansu, 2002:148; Ahmed Rüstem Bey, 2001:38).

⁵ Başka bir kaynakta da İzmirliyan’ın, 07 Kasım 1908 tarihinde Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Umumi’sinin beşinci toplantısında patrikliğe seçildiği bildirilmektedir (Bkz., Karacakaya, 2005a:202; İzmirliyan’ın Patrikliği hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz., Kılıç, 2008:242 vd).

⁶ Patrik, meşrutiyetin getirmiş olduğu ılımlı havanın da tesirini göz önünde bulundurarak Avrupalı gazetecilerden biriyle yaptığı ilk mülakatında; Ermeni ahalinin yalnızca asayişin teminini arzuladığını, bunun gerçekleştirilmesiyle artık hiçbir şikâyetle mahal kalmayacağını söyledi (Bkz., Servet-i Fünun (Günlük), 9 Kasım 1908:No.148, tarihli gazeteden nakleden Karacakaya, 2005b:65).

⁷ Bu durumdan rahatsız olan İstanbul Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Umumi üyelerinden bir kısmı Taşnaksutyun mensuplarının Ermeni Kiliseleri ve yakın çevresinde faaliyetlerini durdurmalarını istedi. Buna rağmen Antep’teki Taşnaksutyun mensupları karara uymayarak, okul ve kiliselerdeki faaliyetlerini devam ettirmek isteyince Ermeniler arasında kavga başladı. Güvenlik güçlerinin duruma müdahalesiyle olaylar ancak yatıştırılabilirdi (Karacakaya, 2005b:138). Diğer taraftan Ermenilerin arasında çıkan kargaşadan faydalanmak isteyen başka bir grupta Erzurum’da Ermeni Kilisesinin kapısına -kim tarafından asıldığı bilinmeyen bir ilanda- kurtuluşun Rusya’da cari olan “Polegenia” kânunun kabulüyle gerçekleşeceğini duyuruyordu (Bkz., 23 Ağustos 1909 tarihli, BOA, DH. MUİ. 12-3/8-3; İlan metni için ayrıca bkz., BOA, DH. MUİ. 12-3/8-4). Yine bu karar gereğince olsa gerek, Karahisar-ı Şarkî’de kilise meclisi, komitacıların kilisede faaliyet yürütmesine engel olmak isteyince arbede çıktı (Bkz., Tanin, 25 Temmuz 1910:No.68). Taşnaksutyun ile Patrikhane ve kurumları arasındaki ikinci bir anlaşmazlık konusu da 1909 yılında yeni çıkarılan askerlik kanunu ile ilgilidir (Bkz., Avagyan ve Minassian, 2005:177). 30-45 yaşları arasındaki Hristiyan ahalinin askere alınmak istenmesi Ermenilerin dışındaki çeşitli ruhani merkezleri de ayaklandırdı (Karacakaya, 2005b:147; Cemaat mektepleriyle asker hizmeti hakkında vuku bulan davalara dair icra kılınan tetkikatlar için ayrıca bkz., 5 Aralık 1911 tarihli BOA, MTV., 158/22).

farklılık söz konusudur. Çünkü bağımsızlık konusunda, dinî ve siyasi olmak üzere bütün Ermeni kurumları aynı düşünmektedir. İlerleyen zaman içerisinde İttihat ve Terakki partisiyle arası bozulacak olan Taşnaksutyun partisi de başını Patrikhanenin çektiği diğer blokla birleşerek topyekûn Osmanlı devletine karşı bağımsızlık mücadelesine girişecektir.

Artık Patrik İzmirliyan ve Genel Meclisteki üyelerin marifetiyle, Öğretmenler, vilayetlerdeki murahhasalar uzun araştırmalar sonucunda genç ve komitacı papazlardan seçiliyordu. Bir müddet sonra bu kadrolar sayesinde Ermenistan haritaları okullarda en güzel yere asıldığı gibi murahhasalar da kendi makamlarında Osmanlı tuğrasını kaldırarak bunların yerine Ermenistan haritasını asıyordu (Ermeni Komitelerinin A'mal, 1983:72 vd). İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve buna bağlı kiliseler artık, Büyük Ermenistan'ın kurulmasına yardımcı olan önemli bir araç haline gelmişti. Okullarda görev alan komitacı öğretmenler, Patrikhane ve kiliseleri kullanarak azizlere ait söylenti ve efsanelerden oluşan “mitoslara”, Kilise, Ermenistan ve Milliyetçilik üçgeninde ideolojik bir anlam kazandırarak, cennete giden yolun Büyük Ermenistan'ın bağımsızlığından geçtiğini, bireylerin kafasına yerleştirmeye başladı.⁸ Bu süreç doğal olarak İstanbul Ermeni Patrikhanesini yeniden siyasi entrikaların merkezi durumuna getirdi (Ermeni Komitelerinin A'mal, 1983:60).⁹

Ermeni dinî ve sivil önderler, Ermeni köylerini tek tek gezerek, komitelerin yanında yer alması için Ermeni ahaliyi yönlendiriyordu. Bilhassa bu konuda ayak sürüyenler ve bu düşünceye karşı koyanlara dünyevi ve dinî haklardan mahrumiyet cezaları uygulanıyordu. Komitacıların elleri altındaki kilise yetkilileri sanki bütün hak ve salahiyetlerini onlara devretmiş gibi davrandıkları için amaçlarına da kolay ulaşıyorlardı. Hükümet yetkililerine şikâyet için başvurma, komitacılar tarafından millete karşı işlenen cinayetlerin en vahimi olarak değerlendirildiğinden şikâyetçi kişi bu yolu tercih edemiyordu. Ermeni ahali tamamen komitelerin insafına kalmıştı. İşte bu yüzden ki, komitacıların düşüncelerine en çok tavır takınanlar veya en kayıtsız kalanlar bile, sonunda onların düşüncesine katılmak mecburiyetinde kalıyordu (Ahmet Rüstem Bey, 2001:45). Komitacılar yurt genelinde ortamın son derece uygun olmasından faydalanarak, Adana isyanını başlattı.¹⁰ Bu arada

⁸ Komitacıların kütüphanelere koyduğu ve halka okuttuğu kitaplarda ilginçtir. Rus parasıyla neşredilen doküman ve materyallerde; Ermenistan'ın mazisi, Ermenistan Tarihi, Kadim Ermenistan haritaları, Ermeni kahramanlarının anlatıldığı eserlerde Türkleri küçük düşürücü ifadeler bulunmaktaydı. Yine buralarda komitacıların kartpostalları, Ermenistan krallarının büyük kıtada resimleri ve Ermenistan arması dağıtılmaktaydı. Aynı zamanda bu faaliyetler mekteplerde de yürütülmekteydi (Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal, 1983:61). Komitacı öğretmenlerce Osmanlı devletinin yani Türklerin, Anadolu'yu Ermenilerden zapt ettiği, her Ermeni'nin dedelerinden kalan bu toprakları Türk boyunduruğundan kurtarmak için mücadele etmesinin bir vatan borcu olduğu okullarda telkin ediliyordu. Komitacıların isteklerine göre Patrikhane tarafından tertip edilerek basılan bu kitaplar, Ermeni okullarında okutuluyordu. Öğrencilere verilen bütün ders kitaplarında mutlaka Ermenistan haritası ve arması bulunuyordu. Ayrıca bu dönemde okul müdürlüklerine ve öğretmen kadrolarına Patrikhanece komite üyesi Rusya'dan gelme kişiler atanıyordu (Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal, 1983:68).

⁹ Sultan II. Abdülhamid'e atfedilen hatırat da bu dönem şöyle ifade edilir. Papazlar, Öğretmenler, Ajanlarla sürdürülen bu tahrikler, önceleri pek itibar görmedi. Birçok Ermeni bu kışkırtmaları hoş karşılamadı. Bunun üzerine kurulan çeteler, önce bu namuslu Ermeni vatandaşlarını yola getirmek için bunları kesip öldürmeye başladı. Bu namuslu Ermeniler, bir taraftan hükümetten, bir taraftan çetelerden çekiyorlardı. Sonra bunlarda çeteleri desteklemeyi, beslemeyi, saklamaya başladılar. Birinci safhası böyle biten oyunun ikinci safhasına geçildi. Türk kılığına giren Ermeniler, kendilerine yardım etmek istemeyen kendi vatandaşlarını öldürüp sonra da görmüyor musunuz sizi Türkler kesiyor. Siz hala bizimle beraber oluyorsunuz diyorlardı (Bkz., Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, 1995:57 vd). Bu arada Meşrutiyetin ilanından sonra (24 Şubat 1909) yurt dışından İstanbul'a gelen ve Patrikhane kilisesinde barınan 370 kişinin İstanbul'daki asayışı bozacağı endişesiyle Patrik Kaymakamlığınca deftere kayıt edilerek bunların içerisinde öteden beri Patrikhane kilisesinde kalan 37 kişinin haricinde geriye kalanların memleketlerine gönderilmesi için Osmanlı hükümeti ihtiyaç duyulan parayı tedarik ederek gerekli işlemleri başlattı (Bu konuda olayların gelişimi ve yazışmaların devamı için bkz., BOA, ZB. 331/43-1, 2, 3; 4 Mayıs 1909 tarihli BOA, ZB, 332/50-1, 2; 10 Mart 1909 tarihli BOA, MTV. 125/53).

¹⁰ Şehirdeki İngiliz konsolosu bir raporundan şunları nakleder: “Meşrutiyetin ilanından Adana'da kimse memnun olmamıştı. Türkler artık hâkim durumda olmayışları düşüncesini nefretle karşılıyordu. Ermeniler bağımsız idareyi hemen başlatmak istiyorlardı. ...Anayasaya göre herkes silah taşıyabilecekti. Bu fevkalade yenilik sonucu binlerce silah satın alınmıştı. Hatta mektep çocuklarının bile silahı vardı.” (Bkz., Avagyan ve Minassian, 2005:29). Adana'ya murahhasa

İstanbul Ermeni Patriği İzmirliyan'ın Eçmiyazın Katoğikosluğuna seçilmesiyle boşalan patriklik makamına seçim sürecini işletmek amacıyla Bursa Murahhasası Episkopos Hovhannes Arşaruni Patrik Kaymakamı olarak atandı (Tuğlacı, C.III, 2004:396).

İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan'dan boşalan patriklik makamına 22 Mayıs da 77. Ermeni Patriği olarak İzmir Murahhasası I. Yeğişe Turyan (1909–1910) getirildi (Kılıç, 2008:250 vd). Turyan'ın patrikliği döneminde kilise ve sivil basın arasında yaşanan tartışmalar büyük ilgi uyandırdı (Tuğlacı, C.III, 2004:405).¹¹ Adana olayları Ermeni kurumlarında hareketliliğe sebep oldu. Hükümeti protesto etmek ve Avrupa kamuoyunu uyarmak için Patrik Yeğişe Turyan 7 Eylül günü istifasını sadarete sundu (Tanin, 11 Eylül 1909:No.369). Ermeni Devrimci Federasyonu ise başkentte terörist eylemler düzenleme ve İttihatçılarla ilişkilerini kesme tehdidinde bulundu (Bkz., Avagyan ve Minassian, 2005:172). Bu istifa Babîâli'yi uzun zaman meşgul etti. Meclis-i Vükela'nın yaptığı son toplantıda patriğin istifasını geri alarak vazifesinin başına dönmesi kararlaştırıldı ve durum kendisine bildirildi (Karacakaya, 2005b:126 vd). Patriğin istifasını geri almayı düşünmüyor olması ve buna ilaveten vilayetlerde bulunan murahhasaların da istifa edeceği söylentisine karşın birde Sis Katoğikosu Sehak Efendi'nin Patrikhane Meclisine istifasını göndermesi ortamı daha da gerginleştirdi (Tanin, 13 Ekim 1909:No.401 tarihli gazeteden nakleden Karacakaya, 2005b:129). İşte böyle bir zamanda boş bulunan İstanbul Ermeni Patrikliğine, 78. Ermeni patriği olarak XII. Hovhannes Arşaruni atandı ve 22 Aralık 1911 tarihinde beratını alarak patriklik görevine başladı (Patriğe verilen berat için bkz., BOA., A.M.İ., 1).¹²

Balkan Birliğinin talepleri Ermenilerin emelleriyle örtüşmekteydi. Balkan halklarının ulusal kurtuluş mücadelesi daha XIX. yüzyıl sonlarında Ermeni siyasi partilerine örnek olmuştu. Ermeni siyasi partileri yaptıkları yayınlarda savaşın asıl sorumlusu olarak Türk hükümetini göstermeleri rastlantı değildi (Avagyan ve Minassian, 2005:108 vd). Gayrimüslimler Osmanlının çöküşündeki hızlanmayla Türkleri hakir görmeye başlamış, tahrik edilmiş dinî ve milli duygularla Türklere tahammül edemeyecek duruma gelmişlerdi. Özellikle bu dönem de uluslarının mutlak amiri durumundaki dinî ve sivil önderler, başta din olmak üzere medeni hukuk ve kültür hayatıyla ilgili çıkarılan yasalara rağmen, topluluklarını var güçleriyle Türklerden ayrı tutmaya çalışıyordu (Bayur, C.I/II, 1991:252 vd). XX. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde, Osmanlı topraklarında yaşayan etnik gruplar, bir etnik grubun Avrupa devletlerinden birinin desteğini arkasına alarak ayaklandığında, diğer etnik veya dinî grubu kovmanın ve kendi siyasal hâkimiyetini kurmanın ne denli kolay olduğunu görmüştü. Bu durum Doğu Anadolu nüfusunun yaklaşık beşte birini oluşturan (Geniş bilgi için bkz., Kılıç, 2017) Ermeni toplumunun yöneticilerini yeniden heyecanlandırdı. Daha da önemlisi

olarak atanan Episkopos Sefih Muşeg ve kendisine bağlı papazlardan Daniyelyan, kiliselerde ihtilal ve isyan tavsiye ettiği gibi mekteplerde ve tiyatrolarda da Ermeni istiklaline yönelik piyesler oynatmaktaydı. Yöredeki Ermeni ahalinin içerisindeki milli duygular bu şekilde açığa çıkarılmıştı. (Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal, 1983:74; Ayrıca 1909 Adana olayları için bkz., Tengirşek, 2001:143-148; Cemal Paşa, 1977:423 vd.; Danişmend, C.IV, 1972:373 vd.; Uras, 1987:550 vd; Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Asaf, 1982; Arslan, 2007:457-462; Adana olayları ile ilgili Meclis-i Mebûsan'da yapılan görüşmeler için ayrıca bkz., 7 Mayıs 1909, Takvim-i Vekayi, S.202; 8 Nisan 1909, Takvim-i Vekayi, S.203).

¹¹ Tuğlacı, bu sayfada sehven olsa gerek, 76. Ermeni Patriği olarak İzmirliyan'dan bahseder. 77. Patrik I. Yeğişe Turyan'ın görev süresini de 1909–1911 olarak verir. Oysa bizim baştan bu tarafa takip ettiğimiz, Patrikhanenin vermiş olduğu patrikler kronolojisine göre İzmirliyan 75. Ermeni Patriğidir. Daha da önemlisi 77. Patrik Turyan'ın görev süresi 1909–1910 yılları arası olarak verilir (Bkz., <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/patriklerimiz-patriklik-makami/> (16.05.2016); Ayrıca bkz., Tuğlacı, 1991:74; Patriğe verilen berat için bkz., 22 Haziran 1909 tarihli BOA, ADL. MEZ. İRD., 41/3).

¹² İstanbul'daki Ermeni okullarında bir süre öğretmenlik yapan Arşaruni 1879 yılında Vartebed olarak takdis edildi. 1897'de Bursa Ermeni Murahhasalığına seçildikten iki yıl sonra Episkoposluğa terfi ettirildi. 10 Ocak 1910 tarihinde ise Başepiskopos unvanını aldı. İstanbul Ermeni Patrikliği Kaymakamlığına getirilerek üç ay kadar görev yaptı (Tuğlacı, C.III, 2004:520; Pamukciyan, C.IV, 2003:39; Arşaruni'nin Patrik Kaymakamlığına getirilişine dair 28 Şubat 1909 tarihli tezkere için bkz., BOA, 9 Nolu, Ermenilerin Berat Defteri, s.1; Hovhannes Arşaruni'nin Patriklik dönemindeki faaliyetler için bkz., Kılıç, 2008:253 vd).

artık sıranın kendilerine geldiğini düşünen Ermeni dinî ve sivil önderler, Balkanlardaki ulus oluşturma modelini bağımsızlık yolunda rehber edinmişlerdi (Karpas, 2004:233 vd).¹³

1912’de Ermeni Meselesinin yeniden gündeme gelmesi, hem Ermeni siyasi partileri ile Patrikhane arasındaki görüş ayrılıklarının giderilmesine¹⁴ hem de ıslahat meselesinin ele alınmasında güç birliği yapmalarına neden oldu.¹⁵ 21 Mart 1912’de toplanan Patrikhane Genel Meclisi, reformlar konusunda bütün Ermeni partilerinin dayanışma içerisinde olduğunu deklare etti. Partiler de ulusal çıkarlarını savunmak için patriklik ile birleşerek görüş ayrılıklarını bitirdiklerini ilan ettiler (Avagyan, Minassian, 2005:123; Tuğlacı, C.III, 2004:552; Talat Paşa’nın Anıları, 2000:56). Bu olayın hemen akabinde Vilayat-ı Şarkıyye’de ıslahat meselesi yeniden gündeme getirildi (Uras, 1987:577 vd).¹⁶

Patrikhane Genel Meclisi üyelerinden merkez ve liberal fırkaları temsil eden Ermeni Katolik ve Protestan cemaati, Taşnaksutyun Cemiyeti, Yeni Hınçak Cemiyeti temsilcileri, Sosyal Demokrat Hınçakyan temsilcileri, Beyoğlu’ndaki Eseyan Okulunda yaptıkları toplantıda; Hınçak Cemiyetini, Hürriyet ve İtilaf Fırkasına katılmasını gerekçe göstererek eleştirdiler. Onlara göre bekledikleri ıslahatın bir an evvel yapılabilmesi için İttihat ve Terakki Partisiyle yakın diyaloga geçmek gerekiyordu (Tanin, 22 Şubat 1912:No.1248; Ermeni Komitelerinin A’mal, 1983:131). Nitekim bundan bir müddet sonra Ermeni Patriği Arşaroni, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının ve mensuplarının çoğunlukla tutucu ve muhafazakârlardan oluştuğu oysa İttihat ve Terakki Cemiyetinin imtada şayan bir parti olduğunu söyleyerek Ermeni ahaliyi İttihat ve Terakkiye yönlendirmeye başladı (Tanin, 11 Nisan 1912:No.1297).

Patrikhane ve Ermeni siyasi partileri “Düvel-i muazzama”nın dikkatini Osmanlı Ermenilerinin üzerine çekmek için etkin faaliyetlere yöneldi. Osmanlı Ermenileri arasında böyle bir hareketlilik yaşanırken diğer taraftan Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde reformların gerçekleşmesi için Babiâli’ye baskı yapılması girişimine Eçmiyazın Katoğikosu da katıldı.¹⁷ 2 Ekim 1912’de Katoğikos’un özel isteği ile Avrupalı devletler önünde Osmanlı Ermenilerinin haklarını savunacak tam yetkili bir delegasyon oluşturuldu. Boğos Nubar Paşa yönetimindeki bu delegasyon, herhangi bir resmi açıklama yapmaksızın Balkan Savaşının bitimini bekledi (Avagyan ve Minassian, 2005:122; Granville, 1967:64; Ermeni Komitelerinin A’mal, 1983:92).¹⁸

Osmanlı devletinde Balkan Harbi’nden sonra Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan kopmuştu. Ermeni dinî ve sivil önderler de tıpkı Balkan devletlerinin geçtiği süreçten geçerek

¹³ Ermeni ihtilalciler, büyük devletlerin Ermeni hareketi yararına duruma müdahale edeceği umudundaydı. Çünkü Balkan halklarının Osmanlı egemenliğinden kurtulmaları halkların yiğitliklerinden daha ziyade Avrupa devletlerinden bir ya da bir kaçının işe karışmasıyla gerçekleştiğini görmüşlerdi (Bkz., Minassian, 1995:27).

¹⁴ Ermeni Genel Meclisinde söz alan mebuslardan biri o anki durumu şöyle değerlendirir. “Bilirsiniz durum değişmiştir. Büyük devletler ciddi olarak harekete geçmişlerdir. Bu defa Ermenistan meselesi mutlaka halledilecektir. Bizim taraftan atılacak yanlış bir adım, Ermeni milletine hıyanet olur. Büyük devletlerin hareketlerine yardım etmeliyiz.” (Bkz., Banoğlu, 1976:32).

¹⁵ İstanbul’daki Rus büyükelçisi Girs, Patrikhane Genel Meclisindeki sonuçları bildirirken reformların gerçekleşmesi için tüm Ermeni temsilcilerinin tek ses ve tek yürek olduğunu belirtir. (Bkz., Avagyan, ve Minassian, 2005:124).

¹⁶ Oysa uzun dönem Osmanlı dış temsilciliklerinde görev yapan Münir Bey’e göre ıslahatın istenilen seviyede gerçekleştirilmemesinde Osmanlı yöneticilerin kötü niyetinden çok, devletin zayıflığından kaynaklanmaktaydı. (Bkz., Münir Süreyya Bey, 2001:21).

¹⁷ 1905’e kadar Rus politikası Kafkas Ermenilerini ezmiş ve Ermeni dinî mal varlığına el koymuştu. (Bkz., Davison, 2004:258). Ancak Rusların Japonlara yenilmesiyle birlikte Rusların Kafkaslar üzerindeki politikaları yeniden canlanmış, Ermeniler üzerinde baskılar kalkmış ve Rusya’ya karşı olan bağlılıkları yeniden güçlenmişti. Bu ruhun ateşli bir taraftarı olan Eçmiyazın Katoğikosu resmen Çar’lığa başvurarak, Türkiye’deki soydaşlarına yardım edilmesini istedi (Davison, 2004:262; Çelebyan, 2003:198).

¹⁸ Boğos Nubar Paşa Avrupa’da dolaştığı süre içerisinde gittiği yerlerde faaliyette bulunan bütün Ermeni komiteleriyle görüşüyordu (Bkz., Ermeni Komitelerinin A’mal, 1983:124). Talat Paşa da bu heyetin Rus hükümetinden talimat aldığını, her yerde çekinmeden söylediğini belirtir (Talat Paşa’nın anıları, 2000:27 vd).

bağımsızlıklarını kazanacaklarından oldukça ümit var olmuşlardı (Hüseyin Kazım Kadri, 1336:113 vd; Uras, 1934:4). İttihat ve Terakki'nin tavizlerini onun zaafı olarak yorumlayan ve günün gelişmelerine kendilerini kaptıran din adamları, Taşnaklar, Hınçaklar, öğretmenler, yazarlar ve sanatkarlar propagandalarını daha da yoğunlaştırdılar. Öyle ki Patrikhane ve bağlı kurumları, Ermeni basını, tiyatro ve mektepler açıkça onlara hizmet ediyordu. Ermeni toplumuna ihtilalci fikirleri yaymak için her fırsatı değerlendiriyorlardı. Gazete makalelerinde, kilise vaazlarında, tiyatro gösterilerinde ve verilen konferanslarda; "kan dökücü ve barbar" Türk'ün hâkimiyetinden sözde Ermeni vilayetlerini kurtararak, her Ermeni'nin mukaddes görevi olan bağımsız Ermenistan'ı kurmak düşüncesi işleniyordu (Bkz., Ahmet Rüstem Bey, 2001:39). Patrikhane ve komitacılar özellikle Doğu Anadolu Bölgesini Osmanlı yönetiminden koparmak için akla hayale gelmeyecek oyunlar sergilemekteydi.¹⁹

Ermeniler tarafından daha önce yazılmış eserlere bakılırsa, Osmanlı-Rus savaşlarında Rusya'nın yanında savaşmalarından dolayı kendilerine övünç payı çıkardıklarını görürüz (Bu konuda geniş bilgi için bkz., Neumann, 1834; Timur, 1998:41-45; Kılıç, 2001:535-548; Kılıç, 2000:973-988). Nitekim şimdi de yapılan şiddetli propagandalar neticesinde geçmişte olduğu gibi Ermenilerin sempatisi daha çok Ruslara yönelmeye başladı. Çünkü din ve kültür bakımından bağlı oldukları Eçmiyazin Kilisesi ve başında bulunan Katoğikos Rusya'nın egemenliği altındaydı.²⁰ İstanbul Ermeni Patrikliğinin, Rus sefaretine gönderdiği notadan anlaşıldığına göre; Patrikhane, arkasına Rus sefirini alarak Osmanlı hükümetinden olmadık isteklerde bulunuyordu (Ermeni Komitelerinin A'mal, 1983:95). Böylelikle Ermeniler arzuladıkları bağımsızlığa ulaşmak için kendilerini Rusya'nın iradesine bir kez daha teslim etti (Mehmet Murat, C.I, 1329:257). Artık Ermeni yöneticilerin hayallerini meşrutiyet ve inkılâp sözleri pek etkilemiyordu. Bütün bu olanlar Rus-Osmanlı sınırında ikinci bir Makedonya hadisesinin yaşanacağını işaretçisiydi.

Taşnak komitesinin çok gizli ibaresiyle yayınlamış olduğu 5 Mart 1913 tarihli bildiri; İstanbul Ermeni Patrikhanesinin, komitenin getirmiş olduğu teklifleri tümüyle kabul ettiğini belirtir (Ahmet Rüstem Bey, 2001:153). Bunun üzerine Patrikhane Genel Meclisindeki Ermeni partilerinin temsilcileri 17 Nisan 1913'de Galata Ermeni Kilisesinin özel dairesinde toplanarak, taşradaki Ermenilerin mağduriyetini gidermek için bir komisyon kurulmasına karar verdi (Bayur, C.II/III, 1991:46). 4 Mayıs 1913 Pazar günü toplanan Patrikhane Genel Meclisi, Doğu'da Ermenilere Kürt ahali tarafından baskı ve zulüm yapıldığı gerekçesiyle bir bildiri yayınladı (Bildiri için bkz., Bayur, C.II/III, 1991:68 vd).²¹ Mayıs 1913'te Taşnaksutyun temsilcileri Doğu Anadolu'daki Ermenilerin korunması için yabancı bir jandarma teşkilatının kurulmasını istedi (Bayur, C.II/III, 1991:52).

Yaklaşık iki yıl görevde kalan Patrik Arşaruni, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin²² durumlarında bir düzelme olmadığı gerekçesiyle 1 Ağustos 1913'de vermiş olduğu istifa mektubu Patrikhane Genel Meclisinde değerlendirerek kabul edildi. Daha sonra sabık Ermeni Patriği Arşaroni Efendi'ye Osmanlı hükümetince iki bin kuruş maaş bağlandı (Bkz., 29 Eylül 1913 tarihli BOA, MTV. 180/62). Bu olay Patrikhane Genel Meclisinin, Osmanlı yöneticilerine karşı ne kadar ön

¹⁹ Mesela; Bitlis'teki Rus Konsolosu 24 Aralık 1912 tarih ve 63 numaralı İstanbul'daki Rusya Büyükelçiliğine gönderdiği raporda; Ermenilerin ve onların dinî ve ruhani önderlerinin valiye artık Türklerle birlikte yaşamak istemediklerini açıkça ifade ettiklerini bizzat görüp ve işittiğini, birçok Ermeni'nin kendi kiliselerini Rus askerleri için Ortodoks Kilisesi haline getirilmek üzere, onlara sunmayı vaat ettiklerini belirtir. (Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal, 1983:102; Ahmet Rüstem Bey, 2001:149 vd; Bayur, C.II/III, 1991:28 vd).

²⁰ Hâlbuki Ermeni toplumunu hep bir ağızdan ayaklanmaya teşvik eden dinî ve siyasi liderler, Rus ve Avrupalı emperyalist devletlerin emellerini göremiyordu (Bkz., Bayur, C.III/III, 1991:9).

²¹ Bu dönemde İstanbul Ermeni Patrikhanesi, sistemli bir şekilde Ermenilerin din değiştirmeye zorlandıklarını, Kürtlerin arazilerini gasp ettiklerini, talan ve yağmacılık yaptıklarını anlatan konularda hükümeti dilekçe bombardımanına tuttu (Bkz., Uras, 1987:384).

²² Ermeni Patriği, Doğu Anadolu'nun hudutları olarak; Erzurum, Mamuratülaziz, Diyarbakır, Bitlis, Van ve Sivas'ı gösteriyordu. Ermeni Patriği ve meclislerinin bağımsızlığa giden yolda ne kadar atak oldukları bu belgelerde daha iyi anlaşılmaktadır (Bkz., Bayur, C.II/III, 1991:69).

yargılı olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

İstanbul Patrik XII. Hovhannes Arşaruni'nin istifasından sonra patrik seçilinceye kadar seçim sürecini yürütmek ve makama vekâlet etmek için Episkopos Cevahirciyan Patrik Kaymakamı olarak atandı.²³ Patrik seçiminde Taşnaksutyun cemiyetinin dışında²⁴ diğer Ermeni partilerinin desteklediği Diyarbakır Murahhasası Episkopos Zaven Efendi 85 üyenin katıldığı oylamada 64 oy alarak, 79. Ermeni patriği olarak İstanbul Ermeni Patrikliğine seçildi.²⁵ Yeni Patrik Zaven Efendi, yol masraflarının karşılanması için meclisi vükelaya müracaat da bulundu (7 Aralık 1913 tarihli BOA, MTV., 183/8).²⁶ Gerekli harcırahı aldıktan sonra Bitlis, Muş, Erzurum, Trabzon yolu ile 20 Kasım 1913'te İstanbul'a gelerek parlak bir törenle göreve başladı (Bayur, C.II/III, 1991:151; Patriğe verilen berat için ayrıca bkz., 22 Kasım 1913 tarihli BOA, ADL. MEZ. İRD., 26).

İşbaşına geldikten sonra aktif bir politika takip eden Patrik Bağdatlı Zaven I. Der Yeğyayan, Ermeni toplumunun hükümet indindeki bütün işlerini takibe başladı (Tanin, 11 Şubat 1914:No.1844). İlk olarak patrik, seçimlere katılıp katılmama konusunda Ermeni mebusların seçimleriyle ilgilenen Muhtelit Meclisle yapılan görüşmeleri sonlandırma kararı aldı (Tanin, 12 Aralık 1913:No.1784). Patrik Zaven Efendi, 10 Şubat'ta seçimler mevzuunda Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ile görüşerek, Ermeni mebusların millet tarafından seçilmesi ve milletvekili sayısının Osmanlı Ermenilerinin genel nüfusuna göre belirlenmesi talebinde bulundu (Tuğlacı, C.III, 2004:637). Talat Paşa ise Ermenilere 16 mebus verileceğini Patrikhane tarafından vakit kaybedilmeden bir cetvel düzenlenmesini tavsiye etti. Yapılacak listede diğer cemaatlere mensup Ermenilerin bulunup bulunmayacağı noktasında Patrik Zaven kendisine yöneltilen soruya bunun bir milli mesele olduğu bu yüzden de Patrikhanenin düzenlediği listede Katolik ve Protestan cemaatine mensup kişilerin de yer alacağını söyledi (Tercüman-ı Hakikat, 18 Şubat 1914:Nr.11801'den nakleden; Kümbül, ?96). Artık Gregoryen Ermeniler ile Katolik ve Protestan Ermeniler arasındaki sürtüşmeler asgari seviyeye inmiş, Ermeni toplumu içerisindeki parçalanmış görüntüsünü veren dinî ve siyasi bütün gruplar, Ermeni milliyetçiliğinin amaçları doğrultusunda aşırı beklentilere sebep olacak bir sürece girmiş bulunuyordu.

Osmanlı devletine bağlı gayrimüslim tebaanın arasında milliyetçilik düşüncesi öyle yayılmıştı ki, hükümdara ortak bir bağlılık besleyen "Osmanlılık" rüyasını gerçekleştirmek için artık vakit çok geçti (Ahmad, 2004:86). Osmanlıların Balkanlardaki yenilgisinden ve Balkan milletlerinin bağımsızlıklarını kazanmadaki başarılarından cesaret bulan Ermeni dinî ve sivil önderler, kendi özgürlükleri için şartların olgunlaşmış olduğuna inanmışlardı.²⁷

İstanbul Ermeni Patrikhanesi uzun zamandan beri Ermeni ihtilal partilerinin inkılâp ocakları haline gelmiş ve en acımasız programlar buralarda hazırlanır olmuştı. Dinî liderler, yazılı ve sözlü olarak kendilerine güvenmiş olan halkı isyana teşvike devam ediyordu. Artık vaazlarda yüce sözler ve İncil'in doktrini zikredilmiyordu. Dinî liderler, komiteler tarafından tertiplenmiş bayramlara, toplantılara ve törenlere başkanlık ediyordu. Daha da önemlisi Ermenilerden komitelerin emirlerine ve eğitimlerine kayıtsız uymalarını istiyordu (Küçük, 1997:115). Rus hükümeti kendi fikirlerine

²³ Patriklik seçim sürecinin oluşması için gerekli şartları hazırlamakla mükellef olan Patrik Kaymakamı, görev ve yetkilerinin dışına çıkarak 5 Eylül 1913'te İstanbul'daki Büyükelçiliklere çok gizli olmak üzere Rus görüşünü destekleyen bir andiç verir (Bu konuda geniş bilgi için bkz., Bayur, C.II/III, 1991:140 vd).

²⁴ Bu seçimde Taşnaksutyun Partisi, eski patrik Turyan Efendiyi destekledi (Bkz., Tanin, 14 Eylül 1913:No.1720).

²⁵ Patrik Zaven Efendinin faaliyetleri için ayrıca bakınız (Kılıç, 2010:1548-1560; Yıldırım, 2009:5-40).

²⁶ Yeni Patrik Zaven Efendiye daha önce gönderilmiş olan kırk liradan hariç, lüzum üzere bin dokuz yüz yirmi sekiz kuruş otuz iki para daha gönderildi (Bkz., 22 Mart 1914, BOA, MTV., 186/32).

²⁷ Nitekim Maarif Nezareti yöneticileri gayrimüslim okulların denetlenme, programlarını ve öğretmen seçimlerini düzenleme ve Türkçe eğitimi mecbur kılma gibi bazı girişimlerde bulunduysa da cemaat liderleri dinî imtiyazlarını öne sürerek, kanunun uygulanmasını engelledi. Zira patriklere göre eğitim de dinî ayrıcalıkların bir parçası olarak görülüyordu (Kaya, 2004:75).

tercüman olması için Eçmiyazın Katoğikosu'nu görevlendirmişti. Osmanlı cephesinde de İstanbul Ermeni Patriği Zaven Efendi İstanbul'daki yabancı büyükelçiler nezdinde bu görevi üstlenmişti.²⁸ Geçmişte olduğu gibi yine Ermeniler Babiâli'ye karşı Rusya'nın aktif desteğine başvurdu.²⁹ Böylece Ermeniler, Türklerin gözünde Rus siyasetinin maşası haline geldiğini tarih önünde bir kez daha teyit etmiş oldu (Bkz., Ahmad, 1999:121).

Galata'daki merkez Ermeni okulunda Patrikhane yöneticilerinin başkanlığında toplanan Taşnaksutyun, Hınçak ve diğer komitelerin temsilcilerinden oluşan Birleşik Milli Ermeni Kongresi, alınan karar gereğince Osmanlı devleti I. Dünya Savaşına girdiğinde görünürde Ermenilere Osmanlı hükûmetine sadık kalmalarını telkin edecekti. Bu karar daha çok hükûmeti kuşkulandırmamak ve güven vermek için alınmıştı (Öke, 1991:101; Bayur, C.III/III, 1991:12 vd). İsyan hazırlıklarını başlatan İstanbul Ermeni Patrikhanesi, iki müfettiş-i umuminin görev yerleri içerisinde kalan Ermeni murahhaslıklarına dinî işlerden daha ziyade komitacılıkta şöhret salmış, hükûmet aleyhtarlığı ile bilinen din adamlarıyla değiştirdi. Taşnaksutyun Komitesi de merkezini Erzurum'a nakletti ve büyük kongrenin burada yapılmasına karar verdi (Bayur, C.II/III, 1991:187).

1914 Haziran'ında Erzurum'da doğu vilayetleri başta olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinden gelen temsilcilerin iştirakiyle sekizinci Taşnaksutyun Kongresi toplandı. Osmanlı istihbarat kaynaklarına göre komitelerin taşra örgütlerine verilen talimatta; "Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı askeri çekilir ise her tarafta birden eldeki vesait ile kıyam olunacak, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacaktı." (Ermeni Komiteleri Amal, 1983:96 vd; Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri C.I, 2005:35; Erzurum toplantısı ve diğer hazırlıklar için bkz., Öke, 1991:102; Bayur, C.III/III, 1991:11 vd). Bütün Ermeni liderleri artık Ermenistan'ın kurtulması için altın zamanın geldiğine inanıyordu. Bu durum, "Ya şimdi ya da hiçbir zaman" şeklinde sloganlaşmış olarak bütün Ermeniler arasında yayıldı (Çelebyan, 2003:198). Olaylar hızla gelişirken Patrikhane de, Eçmiyazın Katoğikosluğu ile birlikte her tarafa propagandacılar gönderdi. Devletin bütün şehirlerindeki zengin ve nüfuzlu Ermenilere mektuplar yazılarak, isyan ve ihtilale yardımcı olmaları istendi (BOA, A. MKT. MHM., 627/30). Öyle ki, komitacıların örgütlediği isyancı Ermeni hareketi toplumun büyük bir kısmına yayılmıştı. Başka bir ifadeyle içte ve dışta Ermeni Kilisesinin bağımsızlık hareketlerinde başı çekmesi, Ermeni ahalinin çoğunluğunu Osmanlı devletine karşı ayaklandırdı.

İstanbul Ermeni Patriği Zaven'de artık yumuşak diplomasiyi bırakarak, Ermeni milliyetçilerinin yayın organı olan Mşak'ın muhabirine verdiği mülakatta; Ermenilerin tarihi bağlarla bağlı olduğu Rusya'nın hükûmranlığı altında kaderlerinin gerçekleşeceğini, bundan dolayı da Ruslar buraya ne kadar çabuk gelirse Ermeni toplumu için o kadar iyi olacağını söyleyerek cemaati adına safını belirledi (Kaçaznuni, 2006:12). Bu beyanla yetinmeyen patriğin Büyük Ermenistan'ın başkenti Erzurum olacaktır sözü, Türk basınında büyük bir teessürle karşılandı (Kaya, 2004:143).

İttihat ve Terakki hükûmeti, Doğu Anadolu'da görev yapacak geniş kapsamlı yetkileri olan iki başmüfettiş atamasında savaştan önce İngilizlere başvurmuş, İngilizlerde Fransız ve Rus hükûmetleriyle görüşerek, 1914 Şubat'ında iki isim belirlemişlerdi. Bu iki müfettişten birisi Belçikalı

²⁸ Patrikhanenin gizili çalışmaları bu şekilde devam ederken Patrik Zaven, Osmanlı kamuoyuna çok ılımlı ve mutedil mesajlar veriyordu. Mesela; 18 Şubat 1914 tarihli Tercüman-ı Hakikat Gazetesinde; ıslahat konusunda hükûmete karşı tam bir itimat hissi duyduklarını belirterek, hükûmet ile Patrikhane arasında bir anlaşma sağlanmasından dolayı memnuniyetini dile getirir (Bkz., Tercüman-ı Hakikat, 5 Şubat 1329:Nr.11801'den nakleden; Kümbül, ?;58; yine aynı minvalde Ermenice Taşnakların çıkarmış olduğu Azadamard Gazetesinden aktarma yapan 8 Kasım 1914 tarihli Tercüman-ı Hakikat Gazetesi İstanbul Ermeni Patriği Zaven'in, Ermenilerin Osmanlı devletine olan sadakatleri için söylemiş olduğu demece bkz., Tercüman-ı Hakikat, 8 Kasım 1914:Nr.12061'den nakleden; Kümbül, ?;114).

²⁹ Doğu Anadolu'daki reform konusunda Ermeni Patriği tarafından İstanbul'daki Rusya Büyükelçisine sunulan notta; Patrik, kendisini millî konseyin görevlendirdiğini ifade ederek, Doğu Anadolu'ya genel müfettiş tayininde Ermenilerin haklarını korumak için vermiş olduğu destekten dolayı Büyükelçiye minnettarlığını ifade etmiştir (Bkz., Ahmet Rüstem Bey, 2001:157 vd).

diğeri de Hollandalıydı. Ermeni komite ve aydınlarının yıllarca özlemini çektikleri sona doğru yaklaşıyordu. Savaşın çıkması bu planın hayata geçirilmesini engelledi (Zürcher, 1996:169; Göyünç, 1983:66 vd; Ahmad, 1999:123; Babiali'nin genel müfettişlere tanıdığı haklar için bkz., Bayur, a.g.e. C.II/III, 1991:146). 1914 Ağustos'unda genel savaş başladıktan sonra Osmanlı hükümeti Doğu-Anadolu'da fiili yönetimi elle alarak iki yabancı genel müfettişin sözleşmelerini feshetti ve bölgedeki egemenliğinden vazgeçmeyeceğini bildirdi (Bayur, C.III/III, 1991:12 vd).

1914 Kasım'ında Osmanlı devletinin I. Dünya Savaşına Almanların yanında girmesi, Ermeni ihtilalcileri daha önceden planladıkları gibi doğu cephesinde Ruslarla işbirliğine sevk etti (Kuran 2001:44). Rusya, daha önceden hazırlamış olduğu plan gereği, 1914 Kasımında yaptığı bir açıklama ile Osmanlı Ermenilerini Türklere karşı silahlanmaya çağırdı. Yapılan bu çağrıyı antlaşma gereği Eçmiyazın Kilisesi de uygun buldu (Akçora, 1994:73) Dinî hiyerarşi içerisinde onun uydusu durumundaki İstanbul Ermeni Patrikhanesi de bu tutumu zaten onaylamıştı. Öyle ki patrik, taşradaki Ermeni Murahhasaları vasıtasıyla Osmanlı topraklarında meydana gelen olayları Eçmiyazın Katoğikosluğuna bildiriyordu.³⁰ Ermeni toplumunun idarecileri I. Dünya Savaşını müteakip hayallerindeki Büyük Ermenistan'ı kurma zamanının geldiğini düşündüklerinden, Osmanlı Ermenilerine Rus ordularına gönüllü destek vermesi ve katılması yönünde telkinde bulunuyordu. Ermeni ahali Van, Erzurum, Bitlis, Muş, Urfa,³¹ Diyarbakır, Mamuret-ül Aziz, Zeytun, Maraş, Adana, Sivas, Kayseri, Ankara, İzmit (Adapazarı), Karahisar-ı Şarki ve Trabzon'da alenen isyanlar çıkartarak Osmanlı devletini zora soktu (Ermeni Komitelerinin A'mal, 1983:10 vd; Mazıcı, 2005:91-102; Ayrıca Ermeni ayaklanmaları için bkz., Bayur, C.III/III, 1991:2 vd). Talat Paşa'ya göre de Türkiye'nin Rusya'ya savaş ilan etmesiyle Patrikhane ve Ermeni komiteleri birlikte hareket etmeye başladı (Bkz., Talat Paşa'nın Anıları, 2000:67).³² Rus hükümetinin desteğini alan Ermeniler, özellikle Doğu Anadolu'da bir devlet kurma hayaliyle olaylar çıkarıp, Müslüman Türk nüfusu topluca katletmeye başladı.³³

Osmanlı Meclisinde Erzurum Mebusu olarak görev yapan "Arman Garo" diye anılan Karakin Pastırmacıyan üçüncü ordudaki bütün Ermeni subay ve askerleri yanına alarak Rusya'ya

³⁰ İstanbul Ermeni Patrikhanesi de İtalya Sefareti vasıtasıyla Eçmiyazın Katoğikosluğu ile haberleşiyordu. (Bkz., Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl:32, S.83, 1983:35). Osmanlı devletinin savaşa girmesi Osmanlı Ermenileri arasında hareketliliğe neden oldu. Bursa Ermeni Murahhasası Sivaslı Sahak Odabaşyan'ın, Patrikhane'nin emriyle vilâyât-ı şarkıyyeye gitmek üzere Bursa'dan ayrıldı. (Bkz., 21 Aralık 1914 tarihli BOA, DH. ŞFR, 48/91). Yine buna benzer bir olay da İzmit Ermeni Murahhasası Piskopos Ovakimyan'ın hükümetin İzmit'teki icraat-ı aleyhinde ifşada bulunmak üzere İstanbul'a geleceği haberiştir. (Bkz., 5 Ağustos 1915 tarihli BOA, DH. ŞFR, 54-A/273). Sivas vilayetinde de hareketlilik gözleniyordu. Patrikhane aidatını toplamak üzere Ermeni köylerini dolaşan Karahisar'ın Beyancı Köyü Papazı Seponyan; "Osmanlı hükümeti harp ilan etti. Şimdiye kadar toplanan silahların kullanma vakti geliyor. Az zaman sonra Türkler, Ruslara mağlup olacaklar, Ruslar önden biz arkadan Osmanlı ordusunu perişan edeceğiz. Vaktiyle silahları alırken inatlaşanlar şimdi anlayacaklar ve Ermenistan'ın teşekkülünü görerek bu işlere çalışanları takdis edecekler" diyerek kiliselerde konferans veriyordu (Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal, 1983:353,149). Ermeni ruhanilerle, komitacıların birlikte hareket ettiğine dair bilgilere Bitlis Rusya Konsolosunun raporlarında da rastlanır (Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal, 1983:111).

³¹ Mesela; Urfa'da 1895-1896 yıllarında yaşanan Ermeni vukuatından sorumlu olarak Trablusgarb'a gönderilen Urfa Murahhasası, meşrutiyetin ilanından sonra yeniden Urfa'ya gelerek, eski görevine dönmüştü. Osmanlı hükümeti ve Türklük aleyhine propaganda yapmaya başlamış, yortu günü kilisede "Bugünün Ermeni milleti ve mefkûre-i milliyesi namına ağlanacak ve icrayı matem edilecek bir gün olduğunu, Müslümanların sevinç ve mutluluklarına iştirak edenlerin millet hani tanınacağını alenen söylemekten çekinmemiştir. Başta murahhasa ve papazlar olmak üzere komitacıların ve öğretmenlerin teşvikiyle Urfa'da muhtelif cemiyetler teşekkül etmiş, hükümet diğer yerlerde olduğu gibi burada da kendisine bağlı Ermeni ahali yerine komitenin telkin ve yönlendirmeleriyle hareket eden bir kitle bulmuştur (Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal, 1983:339 vd).

³² Daha da önemlisi Ermenilerin Rus hükümeti tarafından silahlandırıldıkları İsviçre'de neşrolunan telgrafla resmen beyan edildiği gibi Cenevre'de yayınlanan "La Tribune de Geneve" Gazetesi'nde de haber olarak yer aldı. (Bkz., 23 Kânûn-ı Evvel 1915 tarihli BOA, HR. SYS, 2882/7-1).

³³ Ermeni ve Rusların yaptıkları katliamlar için bakınız (Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi C.I-IV, 1995).

geçti (Gürün, 2001:258; J. Shaw ve E. Shaw, 1983:377; Bayur, C.III/III, 1991:42). Yine Van Mebusu Papazyan'da Ruslarla işbirliği yaparak Van'ın düşmesi³⁴ ve Rus ordusunun Doğu Anadolu'ya yürümesi esnasında Ermeni gönüllü intikam alayları ile birlikte hareket ediyordu.³⁵ 1908 yılında milletvekili seçilen Hamparsun Boyacıyan Murat da bu çetelere katılan Ermeni mebuslardandı. Bahsi geçen çeteler, Müslüman ahaliyi merhametsizce öldürüyor ve Rus ordusuna öncülük ediyordu (Tunaya, C.I, 1988:578 vd; Bayur, C.III/III, 1991:2 vd). Doğu Anadolu Ermenilerinin büyük bir kısmı Kafkas Ermenileri ile tek toplum gibi bir bütün olarak iç içe geçmişlerdi (McCarthy, 1998:26; Gönüllü birlikler konusunda ayrıca bkz., Lalayan, 2006:39 vd).

Osmanlı hükümeti, Ermeni Patrikliğine, Ermeni milletvekillerine, komite reislerine; ordunun vatan savunmasıyla uğraştığı bir dönemde isyanlara, saldırılara ve cinayetlere devam edildiği takdirde sert tedbirler alacağını bildirdi.³⁶ Bu uyarıları Ermenilerin dinî ve sivil önderleri önemsemedi ve var güçleriyle Ermeni ahaliyi kışkırtmaya devam ettiler (Uras, 1987:605; Ermeni ihtilalcilerin seferberliğin ilanını müteakip çıkardığı isyanlar için bkz., Cemiyeti Akvam..., 1337:29 vd).

2 Nisan 1915 tarihli 3. Ordu Kumandanı Mahmud Kamil Paşa'nın Başkumandanlığa göndermiş olduğu rapor ile Patrik Zaven Efendi'nin dikkati çekildi. Bu gibi durumlarda Ermeni din adamlarının şikâyet etme yerine ruhani vazifelerini yaparak, cemaatlerini itaat ve sadakate davet etmesi istendi (Süslü, 1990:40). Doğu'da bu gelişmeler olurken Batı'da da Çanakkale savaşlarının şiddetle sürdüğü bu dönemde Ermeni komitelerinin yıkıcı ve bölücü eylemlerine karşı Osmanlı hükümeti 24 Nisan 1915 tarihinde komite merkezlerinin kapatılması ve yöneticilerinin tutuklanması kararını aldı (Beyoğlu, 2001:66). Hükümet devlet merkezi olan İstanbul'da belli başlı ihtilalcilerin dışında başka kimseyi tehcir etmemiştir. (Bkz., Dabağyan, 2001:159 vd). İstanbul'da ikamet eden 77.730 Ermeni'den yalnız ihtilalcilerle bağlantısı veya zanlı konumunda olan 235 kişi tutuklanmıştır. Diğer Ermenilerle ilgili bir tasarrufta bulunulmamıştır (Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal, 1983:311).³⁷ Patrik Zaven, başta İstanbul olmak üzere çeşitli vilayetlerde Ermeni aydınlarına, komitacılara ve bunların yöneticilerine karşı yapılmış olan tutuklamaları protesto etmiştir (Tuğlacı, C.III, 2004:597, 664 vd).

1915 yılı Rus-Ermeni işbirliğinin bir başka ifadeyle Rusya'nın gözünde, Eçmiyazin Kilisesinin itibarının zirveye çıktığı yıl idi. Gelişen olaylar devletin varlığını tehlikeye düşürmüştü. Babiâli de Doğu Anadolu'daki Müslüman Türk nüfusun katlini durdurmak ve bu kargaşaya bir son vermek, hem de Rus cephesindeki asker ve mühimmatın güvenliğini sağlamak için bölgedeki Ermeni nüfusu tehciye tâbi tutmak zorunda kaldı.³⁸ Bütün bu olanlar, tehcirin Ermenilerin dinleri yüzünden

³⁴ Bir Ermeni dergisi olan Goçna'da 1915 yılında Rus askerinin Van'a girişi şöyle anlatılır. Vanlı Ermeniler, Rus ordusunun gelişini bekleyerek direnişlerine devam ettiler. Ermeni halkı, rahipler ve başkan kortejler oluşturarak, Rus askerini Van'ın girişinde büyük bir heyecanla selamladı. Halk, Rus askerinin geçişini görmek için sokakları doldurdu ve Rus milli şarkılarını söyledi. Onların ayaklarının altına çiçekler attı. Rus kurtarıcılara tuz ve ekmek sundular (Bkz., Karaca, 2003:426 vd).

³⁵ Van ve yöresinde Ermeni Komitacıların yaptıkları katliamlar için bakınız (Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri I, 2005:61-70).

³⁶ Türkiye ve Rusya arasında muharebe ve çatışmaların başlamasından hemen sonra Harbiye Nazırı, Enver Paşa'nın ilk işlerinden biri Ermeni Patriğini resmen uyarmak oldu (Bu konuda geniş bilgi için bkz., Ahmet Rüstem Bey, 2001:68).

³⁷ Ayrıca bir Taşnak Komitacısı olan Şıracıyan'da hatıratında bu rakamı 250 olarak verir (Bkz., Şıracıyan, 1997:50). Oysa Esat Uras'ın eserinde matbaa hatası olsa gerek İstanbul'da tutuklanan Ermeni sayısını 2345 olarak verilmektedir (Bkz., Uras, 1987:608). Bazı Türk araştırmacılar Esat Uras'taki muhtemelen bir matbaa hatasından kaynaklanan bu rakamı derinlemesine bir araştırma yapmadan kullandıkları için İstanbul'daki tutuklanmalarla ilgili rakamı 2345 kişi olarak yanlış vermektedir.

³⁸ Sevk ve İskân kararı bütün Ermenilere şamil değildir. Nitekim bunlar; hasta ve âmâlar, Katolik ve Protestan mezhebinde olanlar, askerler ve aileleri, memurlar, tüccarlar, bazı amele ve ustalardır. Osmanlı ordusunda görev yapan asker, subay ve sıhhiye sınıflarında hizmet görenlerin ve ailelerinin yanı sıra merkez ve taşrada bulunan Osmanlı Bankası şubeleriyle, Reji İdaresi, düyun-ı umumiye ve bazı konsolosluklarda görevli Ermeni memurlar sadakat ve iyi halleri göz önüne alınarak sevk dışı bırakılmışlardır. Sadakatsizlik eden ve komite mensubu olanlar azledilerek sevk edilmişlerdir.

değil siyasal davranışları yüzünden gerçekleştiğini gösterir. Kevorkyan'ın ifadesiyle gelişen olaylar karşısında Osmanlı devletine tek bir görev düşmekteydi. O da isyanı bastırmak ve asayiş sağlamaktı. Her türlü ayrılıkçı ihtilalci hareketi bastırmak ve tedbir almak, devletin hükümrancılık haklarından doğan bir keyfiyet olup, bu konuda hiç kimsenin itiraz hakkı olamazdı. Anılan tedbirlerin bilhassa savaş dönemlerinde ciddiyetle ve acilen alınması şarttı (Kevorkyan, 1984:301). Nitekim böyle de oldu. 31 Mayıs 1915 tarihinde alınan tehcir kararı, Osmanlı hükümetinin Bakanlar Kurulunca kanunlaştırıldı.³⁹

Sonuç olarak II. Meşrutiyetten bu tarafa belgeler ve kaynaklar ışığında yapmış olduğumuz değerlendirmelerden anlaşılacağı üzere komitacıların, Osmanlı topraklarında Büyük Ermenistan kurma hayaliyle ortaya koydukları gayrinizamî eylemler ve isyanlar, Ermeni kimliğinin iki ana unsuru olan, kilise ile milliyetçiliği yeniden yan yana getirmiştir. Bu durum İstanbul Ermeni Patrikliği çatısı altında çağdaş ulusçuluğun, kutsanmasına neden olduğu gibi gelişen milliyetçiliğe Ermeni ahali tarafından kolaylıkla anlaşılabilir bir dinî içerik de kazandırmıştır. Türk düşmanlığı üzerine inşa edilen son dönem Ermeni milliyetçiliği, dinin itici gücünü de arkasına alarak yaklaşık bin yıldır devam eden Türk-Ermeni münasebetlerini olumsuz etkilemiş ve pek çok Türk'ün ve Ermeni'nin öldürülmesine sebep olmuştur. Özellikle kilise çatısı altında yer alan dinî ve sivil önderlerin I. Dünya Savaşı döneminde Rus hükümetiyle koordineli çalışması, Osmanlı devletinin hem içeride hem de dışarıda geleceğini ciddi anlamda tehlikeye sokmuştur. 1915'de baş gösteren Ermeni ayaklanması sonucunda yaşanan karşılıklı ölümler tarihin büyük acı olayları arasında yer almıştır. Bu trajedinin önde gelen sorumluları, Ermeni yöneticilerin de ifade ettiği gibi coğrafi ve tarihi şartları doğru değerlendiremeyen dönemin dinî ve sivil önderleridir.

KAYNAKÇA

A-OSMANLI ARŞİV BELGELERİ

BOA, 119-23804.

BOA, 9 Nolu, Ermenilerin Berat Defteri, s.1.

BOA, A. MKT. MHM., 627/30.

BOA, A. MKT. MÜH., 643/16.

BOA, ADL. MEZ. İRD., 23.

BOA, ADL. MEZ. İRD., 26.

BOA, ADL. MEZ. İRD., 41/3.

BOA, DH. MUI. 12-3/8-3.

BOA, DH. MUI. 12-3/8-4.

BOA, DH. ŞFR, 48/91.

BOA, DH. ŞFR, 54/10.

Yetim çocuk ve dul kadınlar da sevk edilmeyerek yetimhanelere ve bulundukları yerlerdeki köylere yerleştirilmişlerdir. Ayrıca ticaret ve benzeri suretlerle ikamet eden Ermeniler, Ermeni mebus ve aileleri de yerlerinde kalmıştır (Bu konuda ki arşiv belgeleri için bkz., Kılıç, 2003:113-120; Tehcir sonrasında kimsesiz Ermeni kadınlar ve çocuklar meselesi için bkz., Atnur, 2005; Ayrıca tehcirle ilgili genel bilgiler için bkz., Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1994; Halaçoğlu, 2004).

³⁹ Bakanlar Kurulunca kabul edilen karar ve tehcir edilen Ermenilerin iskân, iaşe ve diğer konular hakkında çıkan yönetmelikler için bakınız (BOA, DH. ŞFR, 54/10; BOA, DH. ŞFR, 54/9; BOA, DH. ŞFR, 54/156; BOA, DH. ŞFR, 54/162; BOA, DH. ŞFR, 54/406; Ayrıca bkz., Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri I, 2005:131 vd).

- BOA, DH. ŞFR, 54/156.
BOA, DH. ŞFR, 54/162.
BOA, DH. ŞFR, 54/406.
BOA, DH. ŞFR, 54/9.
BOA, DH. ŞFR, 54-A/273.
BOA, DH., Mektubi Kalemi-I, İç no:49, Dosya no:324.
BOA, HNA, Endikatör: S-III, Karton no:294, Dosya no:23, İç no:100, Evrak no:14416/489.
BOA, HR, SYS, III, Karton no:306, Evrak no:52.
BOA, HR. SYS, 2882/7-1.
BOA, MTV. 125/53.
BOA, MTV. 180/62.
BOA, MTV., 158/22.
BOA, MTV., 183/8.
BOA, MTV., 186/32.
BOA, MÜH. KLM., A. Müteferrika, İç no:17 K 74, Evrak no:3288/938.
BOA, Y. MTV., 239/31.
BOA, Y.E.E., Karton 10, Kısım:36, Z:131-152, sf.190.
BOA, Y.E.E., Karton 98, Kısım 35, Evrak no: 393/TZ-36.
BOA, Y.S. HUS., Dosya no:291, İç no:96/1.
BOA, Y.S. HUS., Evrak no:4727, Dosya no:329, İç no:2, Sıra no:24.
BOA, Y.S. MTV., Dosya no: 17, Za, 1306, İç no: 39/73.
BOA, YA. HUS. 525/129.
BOA, ZB, 332/50-1, 2.
BOA, ZB. 331/43-1, 2, 3.
BOA., A.M.İ., 1.
BOA., HNA., End. TS, Karton no:87, Evrak no:169.
BOA., Y.S. MTV., Dosya No:123, Evrak No: 22/233, Sıra No:41.

B- GAZETELER

- Servet-i Fünun** (Günlük), No: 148, 9 Kasım 1908.
Takvim-i Vekayi, S.202, 7 Mayıs 1909.
Takvim-i Vekayi, S.203, 8 Nisan 1909.
Tanin, No: 1248, 22 Şubat 1912.
Tanin, No: 1297, 11 Nisan 1912.

- Tanin**, No: 1720, 14 Eylül 1913.
Tanin, No: 1784, 12 Aralık 1913.
Tanin, No: 1844, 11 Şubat 1914.
Tanin, No: 369, 11 Eylül 1909.
Tanin, No: 401, 13 Ekim 1909.
Tanin, No:390, 2 Ekim 1909.
Tanin, No:681, 25 Temmuz 1910.
Tercüman-ı Hakikat, 18 Şubat 1914.
Tercüman-ı Hakikat, 5 Şubat 1329, nr.11801.
Tercüman-ı Hakikat, 8 Kasım 1914, nr.12061.

C- KAYNAK VE ARAŞTIRMA ESERLER

- Ahmad Feroz, (1999) **İttihatçılıktan Kemalizme**, (nşr. Fatmagül Berktaş), İstanbul.
 _____, (2004) **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, (nşr. Nuran Yavuz), İstanbul.
 Ahmed Rüstem Bey, (2001) **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, (nşr. Cengiz Aydın), İstanbul.
 Akçora Ergünöz, (1994) **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)**, İstanbul.
 Arslan Esat, (2007) “Amerikan Resmi Belgelerinde 1909 Adana Türk-Ermeni Olaylarıyla İlgili Bir İtiraf, Birinci Balkan Savaşı Sırasında Adana’da ABD-Alman Dayanışması”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri I**, (29-30 Mayıs 2004), Ankara.
Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda Ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi I-IV, (1995) (nşr. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), Ankara.
Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918) I, (2005) (nşr. Genel Kurmay Başkanlığı), Ankara.
 Asaf Mehmet, (1982) **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım**, (nşr. İ. Parmaksızoğlu), Ankara.
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1983) Yıl:32, S.83, (Mart 1983), Ankara.
 Atnur İbrahim Ethem, (2005) **Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)**, Ankara.
 Avagyan Arsen, MİNASSIAN Gaidz F., (2005) **Ermeniler İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya**, (nşr. M. Şahan), İstanbul.
 Banoğlu Niyazi Ahmet, (1976) **Ermeni’nin Ermeni’ye Zulmü**, Ankara.
 Bayur Yusuf Hikmet, (1991) **Türk İnkılâbı Tarihi I/II**, Ankara.
 _____, (1991) **Türk İnkılâbı Tarihi II/III**, Ankara.
 _____, (1991) **Türk İnkılâbı Tarihi III/III**, Ankara.
 Beyoğlu Süleyman, (2001) “1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S:131, Nisan.
 Bozkurt Gülnihal, (1989) **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu 1839-1914**,

Ankara.

- Cemal Paşa, **Hatıralar**, (1977) (nşr. Behçet Cemal), İstanbul.
- Cemiyeti Akvam Türkiye’de Ermeni Ve Rumlar**, (1337) İstanbul.
- Çelebyan Antranik, (2003) **Antranik Paşa**, (nşr. M. Arpi-N. Arek), İstanbul.
- Dabağyan Levon Panos, (2001) **Sultan Abdulhamid Han ve Ermeni Meselesi**, İstanbul.
- _____, (2003) **Türkiye Ermenileri Tarihi**, İstanbul.
- Danişmend İsmail Hami, (1972) **Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV**, İstanbul.
- Davison Roderic H., (2004) **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, (nşr. Mehmet Morali), İstanbul.
- Ermeni Komitelerinin A’mal Ve Harekat-I İhtilaliyyesi İlan-I Meşrutiyet’den Evvel Ve Sonra**, (1983) (nşr. H. Erdoğan Cengiz), Ankara.
- General Mayewski, (1330) **Van, Bitlis Vilayetleri-Askeri İstatistiği**, (nşr. Sadık Bey), İstanbul.
- Göyünç Nejat, (1983) **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul.
- Granville Edgar, (1967) **Çarlık Rusyasının Türkiye’deki Oyunları**, (nşr. Orhan Arıman), Ankara.
- Gürün Kamuran, (2001) **Ermeni Dosyası**, (5. Baskı), B.y.y.
- Halaçoğlu Yusuf, (2004) **Ermeni Tehciri**, İstanbul.
- <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/patriklerimiz-patriklik-makami/> (16.05.2016).
- Hüseyin Kazım Kadri, (1336) **10 Temmuz İnkılabı ve Netayici Türkiye İnkırazının Saikleri: Makedonya, Ermenistan ve Suriye Meseleleri**, İstanbul.
- Hüseyin Nazım Paşa, (2003) **Hatıralarım Ermeni Olaylarının İç Yüzü**, (nşr. T. Yıldırım), İstanbul.
- Kaçaznuni Ovanes, (2006) **Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı’na Rapor)**, (nşr. Arif Acaloğlu), İstanbul.
- Kansu Aykut, (2002) **1908 Devrimi**, (nşr. Ayda Erbal), İstanbul.
- Karabekir Kazım, (1994) **Ermeni Dosyası**, (nşr. Faruk Özerengin), İstanbul.
- Karaca Birsen, (2003) “Kitle İletişim Araçları ve Ermeni Sorununu Konu Alan Metinlerde Yaratılan İmajlarda Görülen Paradokslar”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, (nşr. İ. Bal-M. Çufalı), Ankara.
- Karacakaya Recep, (2005a) **Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça**, İstanbul.
- _____, (2005b) **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi**, İstanbul.
- Karpat Kemal H., (2004) **Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, (nşr. Recep Boztemur), Ankara.
- _____, (2005) **İslam’ın Siyasallaşması**, İstanbul.
- Kaya Önder, (2004) **Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar**, İstanbul.
- Kevoorkyan Dikran, (1984) “Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler”, **T.B.T.E.T.İ.S.**, (8-12 Ekim 1984 Erzurum).
- Kılıç Davut, (2000) “Rusya’nın Eçmiyazın Katoğikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri”, **Erdem** (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı), C: 12, S: 36, Mayıs.

-
- _____, (2001) “Rusya’nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)”, **Türk Kültürü**, S: 461.
- _____, (2003) “1915’te Tehcir Edilmeyen Ermeniler”, **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri II**, (20-21 Nisan 2002) Ankara.
- _____, (2008) **Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi**, Ankara.
- _____, (2010) “79. İstanbul Ermeni Patriği Zaven Efendinin Faaliyetleri (1913-1915, 1919-1922)” **VI. Uluslararası Atatürk Kongresi (12-16 Kasım 2007) Bildirileri II**, Ankara.
- _____, (2017) **Salnamelere Göre Vilâyat-ı Sitte’de Dini ve Etnik Dağılım (1870-1908)**, Ankara.
- Kodaman Bayram, (1983) **Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul.
- Kuran Ercüment, (2001) “Tarihte Türkler ve Ermeniler”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, (nşr. H. C. Güzel), Ankara.
- Küçük Abdurrahman, (1997) **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ankara.
- Küçük Cevdet, (1979) “Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika”, **Tarih Dergisi**, S:XXXII, (Mart 1979), İsmail Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısından ayrı basım, İstanbul.
- Kümbül Bengi, (?) **Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)**.
- Lalayan A. A., (2006) **Taşnak Partisi’nin Karşı Devrimci Rolü (1914-1923)**, (nşr. Kayhan Yükseller), İstanbul.
- Mazıcı Nurşen, (2005) **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu’nun Kökeni 1878-1920**, İstanbul.
- Mccarthy Justin, (1998) **Ölüm ve Sürgün**, (nşr. Bilge Umar), İstanbul.
- _____, (2001) “I. Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, (nşr. H. C. Güzel), Ankara.
- Mehmet Murat, (1329) “Ermeni Vatandaşlarımıza Halisane Bir Davet”, **Tarihi İstikbal I**, (Mısır’da ve Avrupa’da Neşrolunan Mizan’dan İktibastır.) Matba-i Amedi.
- Minassian Anaide Ter, (1995) **Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, (nşr. Mete Tuncay), İstanbul.
- Münir Süreyya Bey, (2001) **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)**, Ankara.
- Neumann C. F., (1834) **Geschichte der Übersiedlung von Vierzigtausend Armeniern, welche im fahre 1828 aus der persischen Provinz Adarbaidshan nach Russland auswanderten**, Leipzig.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, (1994) (nşr. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), Ankara.
- Öke M. Kemal, (1991) **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Ankara.
- Pamukciyan Kevork, (2003) **Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV, (Biyografileriyle Ermeniler)**, (nşr. Osman Köker), İstanbul.
- Sarıkoçuncu Ali, (1994) “Şark Meselesi ve Tarihsel Gelişimi”, **Askeri Tarih Bülteni**, Yıl:19, S:36, Şubat.
- Shaw Satnford J., Shaw Ezel Kural, (1983) **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II**, (nşr. M. Harmancı), İstanbul.

-
- Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, (1995) (nşr. İsmet Bozdağ), İstanbul.
- Süslü Azmi, (1990) Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara.
- Şıracıyan, Arşavir, (1997) **Bir Ermeni Teröristin İtirafları**, İstanbul.
- Talat Paşa'nın Anıları**, (2000) (nşr. Alpay Kabacalı), İstanbul.
- Tengirşek Yusuf Kemal, (2001) **Vatan Hizmetinde**, Ankara.
- Timur Taner, (1998) **Osmanlı Kimliği**, Ankara.
- _____, (2000) **Türkler ve Ermeniler**, Ankara.
- Toynbee Arnold, (1971) **Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu**, (nşr. Kasım Yargıcı), B.y.y.
- Tuğlacı Pars, (1991) **İstanbul Ermeni Kiliseleri**, İstanbul.
- _____, (2004) **Tarih Boyunca Batı Ermenileri III**, İstanbul.
- Tunaya Tarık Zafer, (1988) **Türkiye'de Siyasi Partiler I**, İstanbul.
- _____, (2004) **Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar**, İstanbul.
- Uras Esat, (1934) "Berlin Kongresine Kadar Ermenilerin Vaziyeti", (**Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin müsveddeleri seri:II, No.29**), İstanbul.
- _____, (1987) **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul.
- White George E., (1995) **Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları**, (nşr. Tarık Yüksel), İstanbul.
- Yıldırım Seyfi, (2009) "Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri, 1918-1922" **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 5, S: 9 (Bahar).
- Zürcher Erik Jan, (1996) **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, (nşr. Yasemin Gönen), İstanbul.